

DE ST.-SERVATIUS-ABDIJ EN UTRECHTS STADSUITLEG (1)

Verschoningsrecht komt op voorhand toe aan alle vlijtigen, die uit een veelheid van literatuur, soms ook nog uit haast ontoegankelijk bronnenmateriaal, met Jobsgeduld een repertorium, een monasticon of een kloosterkaart weten tot stand te brengen. Bij de zekerheid van een portie moeizame arbeid nemen de auteurs bovendien voortdurend het risico van op de tocht van de kritiek gezet te worden. Aren lezen immers achter de maaiers vergt heel wat minder inspanning.

Dubbel verschoningsrecht competeert de samenstellers van het „Monasticum Batavum”, die onder oorlogsomstandigheden met beperkte communicatiemiddelen moesten opereren. Niettegenstaande de genoemde verontschuldigheden, dient te worden vastgesteld, dat bij de beschrijving van het ontstaan van de Stichtse Servatius-abdij de bewerker over de schreefging, hoezeer het ook duidelijk is, dat men hier met een extra moeilijk geval van doen heeft. De abdij verwisselde immers niet alleen van plaats, nl. door verlegging van buiten naar binnen de stad, maar de bewoonsters verruilden ook het zwarte habijt der Benedictinessen voor het grauwe van de Cisterciënserinnen.

Wat hier ook van zij: het ging niet aan naast elkaar in het Monasticon mede te delen, nog wel op een aansluitende linker- en rechter-bladzijde, 1) zodat één oogopslag de misslag verraadt:

6. Benedictinessen

Patr. S. Servatius.

Abdij.

De Benedictinessen van St. Servaas te Abstede, wier stichting onbekend is, gingen in 1227 op aanraden van bisschop Otto II van Lippe over naar den regel van Cîteaux en vestigden zich in 1233 binnen de stad. De abdis had de collatie der kerken van Werkhoven en Odijk.

8. Cisterciënzerinnen

Patr. S. Servatius?

Ad sanctum Servatium (par S. Nicolaus).

Abdij.

De Benedictinessen van St. Servaas „extra civitatem in campo iuxta pontem et villam que dicitur Abstede”, gesticht door den bisschop van Utrecht, Otto van der Lippe (1215-1228), werden later door den stichter verplaatst naar binnen de stad. Tusschen 1221 en 1225 namen alle zusters behalve de abdis Ulindis den regel van Cîteaux aan.

Otto's opvolger Willibrand (1228-1235) bouwde voor de zusters een kerk, schonk haar het goed Galgen-

weerde met het patronaat der kerk te Werkendam en de kapel te Odike.

Gevolg gevend aan de opwekking van de bewerker 2) van dit Monasticon om de „vermolmdde of onvoegbare steenen door betere te vervangen” wyl zijn basismateriaal gebrekkig was gebleken, zullen enkele zaken rechtgezet worden.

De oorzaak van de tegenspraak hier gesignaleerd, is het door elkaar gebruiken van nieuwere en onjuiste overleveringen met gegevens van een oudere, en vermoedelijk wat beter geïnformeerde kroniekschrijver. De toedracht zou iets beter, zij het niet geheel, uit de verf zijn gekomen, wanneer deze kroniek „woselbst die Legende über Entstehung und Dedikation dieser Abtei und Kirche ausführlich erzählt wird”, niet alleen maar verkort in Dicks monografie 3) over de abdij Camp in het Nederrijns was weergegeven. Op diens mededelingen voornamelijk gaat de beschrijving van Utrechts Servatius-abdij in het Monasticon terug.

De laat-vijftiende-eeuwse kroniek werd in 1869 uitgegeven 4) door Keussen. Voor zover ik zie, is ze bij ons verder aan de aandacht van de lokale geschiedschrijvers ontgaan.

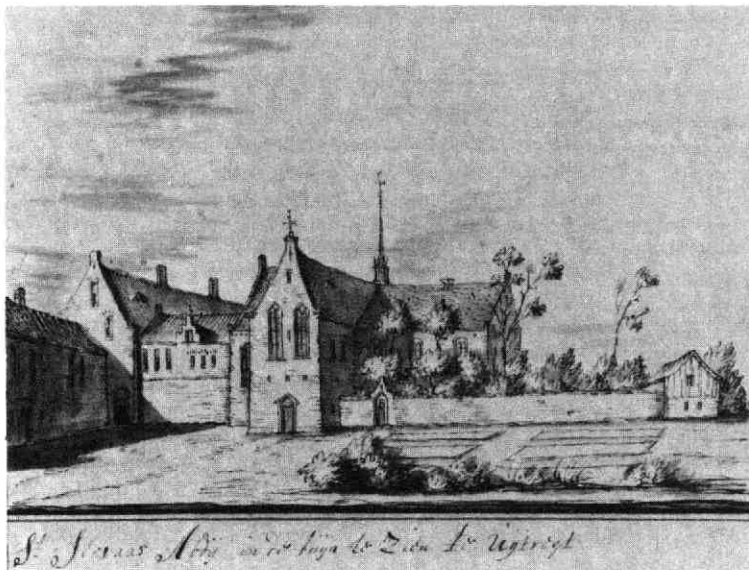
Wanneer het verhaal juist is - en voor zover het door oorkonden overigens wordt gedekt, lijkt dit aannemelijk - dan zou de gang van zaken ongeveer als volgt zijn. 5)

Onder het pontificaat van Utrechts bisschop Otto van Lippe, die naar de kroniek mededeelt, in de slag tegen de heren van Koevorden sneuvelt (1227), gingen de monialen van St.-Servatius over van de regel van Benedictus naar die van Cîteaux. Tevoren woonden zij buiten het stadsgebied en wel in het terrein over de brug bij het goed (villa) Abstede.

Aan het einde van de stad - in oostelijke richting derhalve - woonde een hovenier met zijn vrouw. Op een morgen, heel in de vroege, ziet deze vrouw onder een boom een man van gevorderde leeftijd staan. Op nogal hoge toon vraagt zij wat hij komt doen. Het antwoord luidt: om de hof te bekijken en te kopen. De hovenier wordt er bij gehaald. De vreemdeling groet hem en noemt de hovenier bij de naam. Opnieuw volgt de uitspraak, dat het om de koop van de hof gaat. De eigenaar zegt hem deze niet te kunnen nocht te willen verkopen. De vreemdeling biedt als koopsom tien pond en de eeuwige zaligheid voor het gezin!

De hovenier vraagt met wie hij te doen heeft. Met Servatius, de kapelaan van de zusters van buiten de stad, zegt de vreemdeling. De eigenaar voert hiertegen in geen kapelaan van die naam te kennen. De aangesprokene persisteert bij zijn bewering, dat hij

Gezicht op het binnenplein van de Servaasabdij, met de kapel, c. 1730 (?). Gewassen tekening in O.I. inkt van M. Brouerius. G.A.U. Top. Atlas Lb 12.15



ten gerieve van de kloosteringen hierheen is gekomen, en dat de hovenier die dag nog zijn tien pond zal krijgen. De transactie wordt aangegaan, de plaats gezegend en de clausuur over de beloning hiernamaals uitgebreid tot al degenen, die er begraven zullen worden. De gebeurtenissen volgen elkander dan snel op.

De „materialisatie” - om het wat parapsychologisch te formuleren - verdwijnt, maar een silhouet blijft scherp ingedrukt op de boom achter. De hovenier gaat met bekwame spoed alles aan de abdis melden. Hoewel hogelijk verbaasd, doorziet zij, dat de heilige Servatius de bewerker van dit wonder is, en verheugd aanvaardt zij met de haar onderhorige zusters hem als patroon. Juist immers vóór de hovenier zijn verhaal was komen doen, had zch een man, afkomstig uit Zeeland, bij de abdij vervoegd. Met het doel een memorie te stichten voor zijn ouders, die het jaar tevoren waren overleden, schonk hij het klooster tien pond. De transactie was hiermede afgesloten. 6).

De hovenier ging terug naar de stad, het verhaal deed als een vuurtje de ronde. Men ging naar de hof, bisschop Otto van Lippe voorop, waar het op de boom achtergebleven glanzende silhouet van Servatius aller aandacht trok. Otto liet op zijn kosten de zusters, die op zijn wens van de Benedictinessen naar de Cisterciënzerinnen waren overgegaan, haar intrek in de stad nemen. Tegen die wisseling van habijt - annex regel derhalve - had zich de abdis Vlynde verzet en was elders heengegaan.

De opvolger van Otto van Lippe op de Stichtse zetel, bisschop Wilbrand, legde de eerste steen voor de kloosterkerk van Servatius. Hij doeterde deze kerk van het klooster met het goed Galgeweerd, dat 's-bischops eigendom was, met de kerk van Werkhoven en de kapel van Odijk. Klooster en kerk wijdde hij toe aan Servatius.

Daar werd hij later als vele andere leden van de adel begraven.

De meest in het oog springende tendentie uit het hier grosso modo weergegeven kroniekverhaal lijkt mij wel te zijn om via een gepretendeerde tussenkomst van de hemeling Servatius, in een achteraf constructie, de strubbelingen te versluieren, samenhangend met de overgang van Benedictijns naar Cisterciënzer klooster.

Tekendend daarvoor is de mededeling, dat de abdis Vlynde niet - of moeten wij lezen aanvankelijk niet? - op de „transferlijst” geplaatst wilde worden. Als drijvende kracht achter deze mutatie wordt bisschop Otto van Lippe naar voren geschoven, terwijl diens opvolger Wilbrand duidelijk als de grote weldoener van de Servatius-abdij geschilderd wordt. In tegenstelling tot de kroniek schetst het bewaard gebleven necrologium 7) van de Servatius-abdij wél de maeenasrol van bisschop Wilbrand, maar wordt de naam van zijn voorganger, Otto, hoewel genoemd, niet in verband gebracht met de ontstaansgeschiedenis van de abdij.

Een wat aandachtige analyse van het stichtingsverhaal laat er geen twijfel over bestaan, dat er bij Abstedede een Benedictinessen-abdij was. Zeker onjuist is de uitspraak in het Monasticon, dat Otto van Lippe van dit Benedictijnerklooster de stichter was, althans dat daarvan ook maar enige melding wordt gemaakt. Trouwens op de bladzijde ervoor zegt het Monasticon, dat de stichter onbekend is.

Pertinent onjuist is verder de voorstelling van zaken in de Historia Episcopatum, als zou in 1227 Wilbrand dit Cisterciënzerklooster hebben gesticht buiten Utrecht (Abstedede) en dit in 1233 binnen de stad zou hebben overgeplaatst. 8).

Vermoedelijk dwaalt men eveneens, wanneer wordt aangenomen - in navolging van het Monasticon - dat Servatius reeds de patroon van de abdij was toen deze nog buiten de stad was gelegen en tot de orde van S. Benedictus werd gerekend. Oppervlakkig gezien zouden wij uit de mededeling, welke aan de verschijning van Servatius in de mond wordt gelegd, tot het tegendeel kunnen besluiten. Hij werpt zich op als „capellanus“ van de zusters van het buiten de stad bij Abstede gelegen klooster. Wanneer de hovenier zijn twijfel over die opgave van 's mans beroep uitspreekt, verklaart deze toch in het belang van deze monialen daarheen gekomen te zijn. Servatius treedt hier duidelijk als beschermheer van de zusters buiten de stadsomwalling naar voren, hetgeen in de reden zou liggen, als hij van die abdij patroon was. Dit is kennelijk niet het geval.

Wanneer de hovenier aan de monialen zijn belevenissen komt vertellen, blijkt de abdis de merites van St.-Servatius' gestie opeens te doorzien. Op grond van diens wonderlijk tussenbeide komen, nemen abdis en onderhorige monialen Servatius tot patroon aan. De conclusie hieruit moet wel zijn, dat de „facelifting“ in de abdij omstreeks 1225 niet alleen verwisseling van habijt in snit en kleur, maar denkelijk ook van patroonheilige tot gevolg heeft gehad.

Een vraag welke vervolgens rijst is, of de kroniekschrijver bedoelt in zijn miraculeus stichtingsverhaal ook nog een door de knieën gaan van de zich aanvankelijk tegen de ruil van de kloosterregel verzettende abdis Vlynde te suggereren. Waarschijnlijk lijkt dit niet. De abdis, die op het hoveniersverhaal der verschijning zo vlot concludeert, dat St.-Servatius de hand in het spel heeft, en verder naamloos is, moet mijns inziens een andere zijn dan Vlynde. Ware dit Vlynde geweest, dan had de kronieker wel beter doen uitkomen, dat de recalcitrante abdis onder invloed van Servatius van de dwalingen haars weegs was teruggekomen. De meest voor de hand liggende opvatting is, dat men in de passage over de abdis, vrouwe Vlynde, het woord „protunc“ (toentertijd) bij abbatisa moet trekken „Vlynde alsdan abdis“, die zich tegen wijziging van de orderegel verzet en daarom naar elders ging. Minder aannemelijk lijkt het om „protunc“ bij „minime consentiente“ te lezen als „tot dan zich verzettende en naar elders gegaan“.

Tot de meest eenvoudige proporties teruggebracht, moet dit wonderverhaal de volgende gang van zaken kennelijk dekken:

Het Benedictijnse zustersklooster bij Abstede gaat - zoals in meer gevallen voorkwam - naar een andere orde over. De abdis Vlynde verzet zich hiertegen en zoekt elders soelaas. Haar - voor ons - anonieme opvolgster is bereid om op instigatie van bisschop Otta van Lippe die stap wel te doen en zich tot Cîteaux te belijden.

Dat voor deze „volta face“ S. Servatius een steentje moest bijdragen, is voor dit tijdstip niet zo onbegrijpelijk. De Maastrichtse bisschop moge dan van de tiende eeuw af in Utrecht bekendheid en verering hebben

genoten 9) en zelfs de feestdag, 13 mei, moge in het bisdom als „festum fori“ (d.w.z. een „door-de-weekse-zondag“) zijn gevierd, de intensivering van diens cultus in Utrecht moet wel onder invloed staan van de Cisterciënzer orde, en uit de 13e eeuw stammen. In tegenstelling tot wat Zender in zijn standaardwerk 10) aangeeft, kende Utrecht geen kerk, die aan Servatius was gewijd. Vermoedelijk hebben wij bij Zender aan een dubbele vergissing te denken. In 1059 zou de kerkwijding te Utrecht moeten hebben plaatsgevonden. In werkelijkheid moet „Trajectum ad Mosam“ (Maastricht), waar in 1039 keizer Hendrik III bij de herinwijding van de Servaas aanwezig was, zijn bedoeld, waarvoor „Trajectum ad Rhenum“ werd aangezien, terwijl bovendien het jaartal is verschreven van 1039 in 1059.

Het lijkt alleszins aannemelijk te veronderstellen, dat de cultus van Servatius, geliefd bij de adel van het begin van de 13e eeuw, wiens commemoratio in 1232 voor de gehele Cisterciënzer orde als verplicht liturgisch te houden werd voorgeschreven, 11) een goede kans moest maken bij de formatie van een adellijke Cisterciënzerinnen-abdij in de jaren juist, waarin bij de volgelingen van Bernardus de verering van de Maastrichtse bisschop hoog genoteerd stond.

Maar Cisterciënzer-invloed daargelaten, de monialen van deze Utrechtse abdij hadden alle reden om de patroon, die zo duidelijk bij de herstelling binnen de stad had geïntervenieerd, te eren. Niet ieder stichtingsverhaal van een klooster kan beginnen met een „verschijning“ van zijn patroon. Hoezeer de nonnen van de St.-Servatius-abdij dit zelf gevoeld moeten hebben, brachten zij wel duidelijk tot uitdrukking.

In het kalendarium 12), berustend in Oxford, blijkt tussen de Noordlimburgse gezondheidsregels door, waarmede de zusters zich „diesseitig“ trachtten te beschermen, dat men voor de „jenseitige“ protectie St.-Servatius hoog noteerde. Niet alleen omdat de beide Servatius-dagen, 13 mei en de translatio van 7 juni er in rood staan genoteerd, hetgeen inhoudt, dat er binnen het bestek van nauwelijks vier weken én liturgisch én extra-liturgisch het hoogste feest werd gevierd, maar te meer omdat bij de feestdag der translatio Servatius wordt aangeduid als „glorioissimus“. Dit is wel zeer uitzonderlijk, zodat dit reeds de aandacht trok van de heruitgevers van het kalendarium, wijl dit epitheton hier overigens gereserveerd bleef voor de topmannen van het apostelcollege, Petrus en Paulus. Intussen ben ik mij ook gaan afvragen of wij, nu er iets begint te dagen aangaande de abdijstichting in de jaren 1225-1227, hiermede eveneens een oplossing hebben voor enkele moeilijkheden, welke de kalender van Oxford blijkt op te leveren voor de uitgevers. Daarin wordt namelijk opgenomen een viertal te houden jaargetijden, resp. voor paus Honorius III, overleden 1227; koning Richard I van Engeland, overleden 1199; koning Filip II August van Frankrijk, overleden 1223; en de Franse koning Lodewijk VIII, overleden 1226.

Hierbij zij opgemerkt, dat met uitzondering van Ri-

chard I de overlijdensjaren precies in de beginperiode van de abdij-wording in Cisterciënzer-stijl vierden. Met betrekking tot paus Honorius III zou men kunnen gissen, dat hij de nieuwe stichting kan hebben bevestigd. Echter geven de bewaard gebleven oorkonden van diens pontificaat geen aanleiding. Wat de relatie of liever gezegd de commotie kan zijn geweest om althans, Filips II August en Lodewijk VIII van Frankrijk als cotemporainen met een jaargetijde te herdenken, ontgaat ons nu, tenzij wij aan Franse Cisterciënzer beïnvloeding zouden moeten denken.

M. P. van Buijtenen

Dit artikel verscheen eerder in het Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland. Wij zijn de auteur dankbaar voor zijn toestemming het hier opnieuw te laten afdrukken. In het volgende nummer van het Maandblad zullen we het tweede en laatste deel publiceren (Archief GKKN, 1971, p. 317-323).

Noten

- 1) *Monasticon Batavum*, dl. III, De Benedictijnsche orden benevens de Carmelieten en Jesuïten, ed. Dr. M. Schoengen, „Verhandelingen der Ned. Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, Nieuwe reeks, dl. XLV”, Amsterdam, 1942, p. 122-123.
- 2) P. C. Boeren in bovengenoemd *Monasticon*, p. 4.
- 3) M. Dicks, *Die Abtei Camps am Niederrhein, Gesschichte des ersten Cisterciënserklosters in Deutschland* (1123-1802), Kempen (Rh.) 1913, S. 157 ff.
- 4) *Chronicon monasterii Campensis ordin. Cisterciënensis*, ed.

H. Keussen, „Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein”, Heft XX, Köln, 1869, S. 261 ff.

5) De kroniek in: *Archief v. d. Gesch. v. d. Kath. Kerk in Ned.*, 1964, p. 333-334. Voor de goede orde zij opgemerkt, dat ofschoon de opstelling van de kroniek in deze vorm vrij laat is geschied, er alle grond is om aan te nemen, dat wat de St.-Seraas-abdij aangaat, de bewerker op originele oudere bronnen terug gaat.

6) Het is opmerkelijk, dat het bewaarde necrologium van St.-Seraas deze Zeeuwse weldoener niet naar voren haalt.

7) *Een necrologium der St. Seraas-abdij te Utrecht*, Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht, dl. XXVII, 1901, p. 144.

8) H. F. van Heussen, *Historia episcopatum...*, Lugduni in Batavis, MDCCXIX, p. 97.

9) H. J. Kok, *De patrocinia van de HH. Servatius, Gertrudis en Lambertus in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, „Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland”, Jrg. VI, 1964, p. 295.

10) M. Zender, *Räume und Schichten mittelalterlicher Heiligenverbrung in ihrer Bedeutung für die Volkskunde, Die Verehrung des H. Servatius von Maastricht*, Düsseldorf, 1959, S. 85.

11) 1232. *Commemoratio sancti Servatii episcopi et confessoris festo die ipsius vedelicet tertio idus Maii fiat per Ordinem universum...* J. M. Canivez, *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis, T. II ab anno 1221 ad annum 1267*, Louvain, 1934, p. 101.

12) W. Braekman en M. Gysseling, *Het Utrechtse Kalendarium van 1253 met de Noordlimburgse gezondheidsregels*, „Verslagen en Mededelingen, Kon. Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde”, 1967, p. 375.

Boekenschouw

Een werkgroep, verbonden aan de stichting *Het Utrechts Geveltekenfonds*, heeft bij de Gemeentelijke Archiefdienst veel onderzoek verricht naar geveltekens en huisnamen in de stad Utrecht.

Ten behoeve van dit onderzoek heeft één van de leden van de werkgroep, de heer Overgaauw, een overzicht samengesteld van publicaties over geveltekens die ooit verschenen in *Maandblad* en *Jaarboek Oud-Utrecht*. De heer Overgaauw heeft ook een inhoudsopgave gemaakt van een boek met getekende gevelstenen van N. van der Monde, dat dateert uit c. 1840 en berust bij de Archiefdienst.

Een exemplaar van dit gevelstenen-overzicht ligt ter inzage bij de Gemeentelijke Archiefdienst (Bibliotheek over Utrecht, nr. 2168 xa).

Het eerste nummer van de tweede jaargang (1/1980) van de *Historische Kring Nieuwegein* wordt voor een deel in beslag genomen door een artikel van G. H. P. de Waard, „De Historie van de Windmolen”. Vanzelfsprekend wordt in dit verhaal, dat grotendeels gewijd is aan de geschiedenis van de Nederlandse molens, ook aandacht besteed aan de molens, die in Vreeswijk en Jutphaas gestaan hebben en nog staan.

Van Ridderhofstad tot Buitenplaats is de titel van een

boekwerkje, uitgegeven door de Historische Kring Nieuwegein en dat handelt over de geschiedenis van een zeventiental kastelen en buitenplaatsen en hun bewoners rondom het Gein.

Men kan dit boekje verkrijgen door storting van f 17,50 op postgirorekening 84018 t.n.v. A. Pijker, Verdiestraat 2, Nieuwegein-N. De auteurs zijn J. Schut en G. H. P. de Waard.

De *Rijksdienst voor de Monumentenzorg* heeft het jaarverslag over 1978 gepubliceerd. Dit rijk geïllustreerde boekwerk is verkrijgbaar door overschrijving van f 10,- op postgirorekening 455120 t.n.v. de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist, onder vermelding van „jaarverslag 1978”.

De stichting *Monumenten* is, in samenwerking met de Monumentenwacht, verantwoordelijk voor het uitgeven van een nieuw tijdschrift op het gebied van de monumentenbescherming. Het heet dan ook simpelweg „Monumenten”. Het blad zal zes maal per jaar verschijnen en de prijs voor een jaarabonnement bedraagt f 36,- (excl. 4% BTW). Inlichtingen over dit landelijk georiënteerde tijdschrift kan men verkrijgen